

ISBN 966-7277-77-1

НАУКОВИЙ
ЖУРНАЛ

Засновано у 1999 р.

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Видання Донецького національного
університету, історичний факультет

ББК Т4(437 УКР)263

ДО ПРОБЛЕМИ ВИПРОСТАНИХ ПОХОВАНЬ КУЛЬТУРИ БАБИНЕ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Р.О. Литвиненко

Постанова проблеми. З часу виходу у світ колективної монографії, присвяченої добі бронзи на території України, яка містила авторський розділ С.С. Березанської по культурі багатоваликової кераміки (бабинській – Р.Л.), в історіографії затвердилася думка, у відповідності з якою до складу бабинської культури Середньої Наддніпрянщини входила обрядова група поховань з випростаним положенням небіжчиків, що виділяло її на фоні інших локальних груп Бабине, в яких практикувалася звичайна для бронзового віку зібгана інгумація [1]. Причому дана риса поховального ритуалу не просто стала сприйматися фахівцями в якості виразної особливості середньонаддніпрянської бабинської групи, відтепер вона фігурувала в аргументації тих чи інших культурно-історичних побудов, як правило дуже відповідальних [2].

В ході роботи з матеріалами бабинських могильників Середньої Наддніпрянщини, несподівано для себе ми виявили відсутність в нашому реєстрі, який ретельно складався на протязі багатьох років, достеменно документованих комплексів з випростаними кістяками. Ця обставина потребувала пояснення, адже вона вступала в протиріччя з усталеним стереотипом щодо притаманності згаданого обряду бабинським

№ 1/2 (31/32) 2007

похованням регіону. З метою розв'язання даної проблеми була проведена додаткова робота, результатами якої присвячена запропонована публікація.

Критика джерел і дослідження. Доречно розпочати дослідницькі процедури з критичного аналізу джерел, на підставі яких С.С. Березанська зробила висновок про те, що у Середній Наддніпрянщині «близько 20% всіх поховань містять скелети, які лежать у випростаному стані на спині, з руками, витягнутими вздовж тіла, або з однією витягнутою, а другою зігнутою в лікті й покладеною впоперек нього» [3]. Оскільки на той момент авторка оперувала приблизно 50 бабинськими похованнями регіону [4], логічно припускати, що комплексів з випростаним обрядом серед них було близько 10. В реальності ж дослідниця наводить список із 6 відповідних поховань (хоча наголошує про 7), а з урахуванням ще одного, представленого на ілюстрації, загальна їх кількість дорівнює семи (восьми) [5]. Стисло розглянемо ці комплекси.

Бабина Гора п.1. За описом С.С. Березанської та супроводжуваними рисунками, з'являлося чи не найвиразніше серед анонсованої групи фунтове поховання у довгій прямокутній ямі з випростаним кістяком і надзвичайним для бабинської традиції реманентом, який, за версіями різних публікацій, включав бронзові «сокирку-мотичку» і шило, 1 чи 2 кістяні проколки, мотику та 2 пряжки, амулет із зуба акули, крем'яний відщеп і керамічний горщик [6]. Однак через два десятиріччя після першої публікації взірцевий комплекс розпався у буквальному значенні: С.Д. Лисенкові по звітних матеріалах вдалося розв'язати, що «комплекс» було штучно створено шляхом поєднання поховання доби ранньої-середньої бронзи, розкопаного на площі бабинського поселення, зі знахідками (в т.ч. пряжками) з різних ділянок культурного шару [7].

Серія відповідних поховань виділена з матеріалів розкопок М.Ю. Бранденбурга.

Бурти к.286 п.6. За даними М.Ю. Бранденбурга, у другому ярусі кургану відкрито «скелет у витягнутому положенні, головою на ПдПдЗх. Між гомілками його декілька окремих кісток людських ребер ... При скелеті у лівого плеча й ключиці кам'яний полірований молоток» [8].

Бурти к.286 п.9. «... на тій же глибині, череп і кістки дев'ятого скелета у витягнутому положенні, головою майже на Захід. ... У лівого коліна (зовні) невеликий горщик з грубим комірчастим орнаментом по верхньому краю, а коло правого – вздовж правої ноги зовні – скелет дитини» [9].

Варто зазначити, що з кургану 286 у с. Бурти С.С.Березанська віднесла до бабинської культури ще дві могили (пп.7, 8), однак чомусь не включила їх до списку комплексів з випростаними кістяками [10], хоча обидва вони характеризуються саме таким обрядом [11].

Аналіз стратиграфії розглядуваного кургану доводить, що він був насипаний над одним з поховань ямної культури (пп.10 або 11), відкритих, відповідно, у самих нижніх третьому та четвертому ярусах. Перший (верхній) ярус займали впускні поховання 2-4 пізнього бронзового віку, обрядові характеристики яких дозволяють відносити їх до бабинської культури: скорчені на лівому боці з північною й західною орієнтацією. Другий (середній) ярус в кургані займала група з п'яти поховань (пп.5-9), що відзначалися випростаним станом померлих. З них три мали південну орієнтацію скелетів (пп.6-8), а два – західну (пп.5, 9). В курганах Середньої Наддніпрянщини таким положенням небіжчиків характеризуються лише поховання середньодніпровської та інгульської катакомбної культур. Щоправда для території Київщини, де був розкопаний Буртинський могильник, скупчення в одному кургані цілої групи інгульських захоронень є малоімовірним, адже цей регіон являв собою крайню північну периферію названої культури і пам'ятки її тут трапляються поодинокі. Водночас віднесення випростаних поховань кургану 286 до

середньодніпровської культури виглядає цілком логічним і знаходить підтвердження в інвентарі двох із них: п.6 містило характерну усічено-ромбічну сокирку-молоток, а п.7 – класичний круглодонний кубок, які чітко діагностують обидва комплекси [12]. Не суперечить аналогічній культурній атрибуції і банкова посудинка з п.9 [13]. Таким чином, цілком обґрунтованим видається віднесення всіх випростаних поховань другого ярусу кургану 286 у с. Бурти до середньодніпровської культури, як це неодноразово пропонували дослідники [14].

Годомка к.401 п.5б. Курган з таким номером був досліджений не біля Годомки, а поблизу с. Потік. Однак він містив лише два поховання [15]. Можливо, тут вкралася помилка, адже в загальному переліку бабинських поховань з розкопок М.Ю. Бранденбурга С.С. Березанська вказує комплекс *Годомка к.404 п.5б* [16], причому курган під таким номером, дійсно, значиться біля цього населеного пункту. Але в ньому, знов-таки, виявлено лише одне поховання [17].

Зеленки к.220 п.2. В курганному насипу виявлені рештки скелета впускного поховання, за якими визначається укладення небіжчика у зібганому на лівому боці стані головою до ПнЗхЗх. Навколо колін знаходилася невеличка неорнаментована баночка [18]. За обрядово-інвентарними ознаками дане поховання цілком відповідає бабинській культурній традиції, однак воно демонструє не випростаний, а скорчений варіант інгульської.

Кулішівка к.425 п.2. Під вказаним номером значаться знайдені в насипу «уламки двох кісток, вочевидь від людської ноги» [19]. В наявності чергова помилка. Скоріш за все, С.С. Березанська мала на увазі комплекс *Кулішівка к.425 п.5*, який значиться в її загальному переліку бабинських поховань [20], тим більше, що він формально відповідає визначенню пошуковим критеріям. Мова йде про добре відомий некрополь, або братську могилу, що включала чотири обрядово близьких поховання 5а-г (три з них колективні – по 2 і 4 кістяка), в яких небіжчики були укладені у випростаних на спині позях з широтними орієнтаціями, в т.ч. діаметрально протилежними. В могилах знайдено по 1-2 керамічні посудини, дрібні й невиразні бронзові прикраси, бронзове та три кременевих вістря стріл [21]. Не занурюючись в історіографію питання щодо культурної атрибуції розглядуваних поховань, які різними дослідниками залучалися до катакомбних, абашевських та бабинських, зупинимось на підставах для останнього з варіантів. З усього комплексу обрядово-інвентарних ознак власне бабинські асоціації, причому стійкі асоціації, викликає лише біконічний горщик з поховання 5г, прикрашений класичною композицією з трикутно-паркетних та ялинково-паркетних елементів. Саме дана посудинка свого часу зумовила віднесення поховання 5г до культури Бабине (КБК) [22]. І тільки. Всі інші характеристики цього та решти випростаних кулішівських поховань не є притаманними бабинським традиціям, для них взагалі важко визначити надійні та однозначні культурні прив'язки. Ця обставина, вочевидь, і привела В.В. Отроценка до висновку про певний «культурний космополітизм» Кулішівських курганів [23]. Однак з часом дослідник переглянув свою позицію і схилився до бабинської культурної атрибуції багатокамерного поховання 5, разом із впускними зібганими похованнями 3 і 4 кургану 425. В якості аргументів фігурували вже згаданий горщик з камери 5г та кременеве вістря стріли з виймою в основі з камери 5б, а також випростаний стан широтно орієнтованих небіжчиків, мовбито «показовий для ранніх стратиграфічних груп поховань КБК» [24]. Вістря такого типу, дійсно, характерні для культури Бабине, але ж не тільки для неї. Крім того, стріла в могилі може діагностувати культурну приналежність не лише небіжчика (реманент), а й його супротивника (знаряддя вбивства). Характер кулішівських поховань натякає на другий варіант. За «показовістю» випростаного ритуалу приховується той факт, що насправді цей обряд відомий лише для 1 раннього

поховання Дніпро-Донської бабинської культури (0,09% всіх комплексів) і для 6 переважно пізніх поховань Нижньої Наддніпряниці (0,97%), які, скоріш за все, є північним відгалуженням пам'яток евпаторійської групи (близько 30 комплексів Криму). Ситуація з середньонаддніпрянською групою також стає зрозумілою. Взагалі ж випростаний обряд зафіксовано для 1% поховань всього культурного кола Бабіне. Тобто на користь бабинської атрибуції випростаних поховань кулішівського кургану 425 залишається лише горщик з камери 5г, чого видається замало.

Завершуючи аналіз матеріалів з розкопок М.Ю. Бранденбурга, звернемо особливу увагу на ретельну джерелознавчу й аналітичну роботу, проведену К.П. Бунятян у зв'язку з характеристикою обрядової групи *випростаних поховань* середньодніпровської культури. В ході цього дослідження авторка, наскільки це було можливим, здійснила ревізію майже усіх доступних джерел, в т.ч. погано документованих матеріалів ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., критично розібравши історіографію їх культурно-хронологічного упорядкування. Одним із важливих результатів роботи стала аргументована переоцінка певної частини поховань з розкопок Бранденбурга, зокрема й тих, що безпідставно були віднесені до випростаних комплексів бабинської культури (КБК), хоча останнє залишилося не акцентованим [25].

Кіровоградська обл. За таким підписом С.С. Березанського описувався в ілюстративній формі поховання, справлене у прямокутній ямі з кам'яним перекриттям, в якому укладений на спині у випростаній позі небіжчик супроводжувався горщиком з високими реберчастими плічками, орнаментований по пругу вінця та ребру одинарними розчленованими валиками, по плічках – прокресленими трикутниками вершинами догори, а нижче ребра – вертикально низкою прокреслених ромбів [26]. Окрім того, що посудина викликає певні бабинські асоціації, наразі важко сказати щось напевно стосовно описаного комплексу. Від цього нас утримує, перш за все, відсутність в публікації посилання на першоджерело, по-друге, щойно виявлена в цій же публікації плутанина, а по-третє, неприємний власний досвід використання взятої звідти неперевіреної інформації [27].

Таким чином, здійснений аналіз джерел засвідчує, що наведений С.С. Березанською список бабинських поховань з випростаним обрядом включає або нереальні комплекси, або недостатньо документовані, або такі, що належать іншим культурам бронзового віку. Наразі джерельна база по регіону Середньої Наддніпряниці та суміжних районів Українського лісостепу включає майже 300 поховань, які ми розглядаємо в контексті Дніпро-Бузького лісостепового варіанту Бабіне. Незважаючи на шестиразове збільшення, причому за рахунок добре документованих розкопок останніх десятиліть, цей масив не виявив жодного бабинського поховання з випростаним положенням небіжчика, що додатково підтверджує результати проведеної нами роботи.

Висновки. Зусиллями дослідників, спрямованими на ретельну перевірку й аналіз археологічних джерел, останнім часом була переглянута культурна атрибуція деяких давно відомих пам'яток бронзового віку Середньої Наддніпряниці, зокрема й тих, що відносилися до групи випростаних поховань бабинської культури. Тим самим вдалося спростувати розхожу з середини 1980-х рр. точку зору, у відповідності з якою випростана інгумация є своєрідною візитною карткою середньонаддніпрянської локальної групи Бабіне.

РЕЗЮМЕ

З середини 1980-х рр. в історіографії затвердилась точка зору, у відповідності з якою до складу бабинської культури Середньої Наддніпряниці входила обрядова група поховань з випростаним станом небіжчиків. Критична перевірка джерел не

підтвердила цього висновку, оскільки список випростаних поховань виявився наповненим або нереальними комплексами, або недостатньо документованими, або такими, що належать іншим культурам бронзового віку, зокрема середньодніпровській. Відтак розхожа теза щодо притаманності середньонаддніпрянській групі Бабіне обряду випростаних поховань може бути знятою.

РЕЗЮМЕ

С середини 1980-х гг. в историографии утвердилась точка зрения, в соответствии с которой в состав бабинской культуры Среднего Поднепровья входила обрядовая группа захоронений с вытянутым положением покойников. Критическая проверка источников не подтвердила этого вывода, поскольку список вытянутых погребений оказался наполненным либо нереальными комплексами, либо недостаточно документированными, либо принадлежащими другим культурам бронзового века, в частности среднеднепровской. Следовательно, расхожий тезис о свойственном среднеднепровской группе Бабино обряде вытянутых погребений может быть снят.

SUMMARY

From the middle of 1980th in a historiography the point of view according to which the structure of Babine culture of Middle Dnepr Basin included ceremonial group of burials with the outstretched position of dead men was ratified. Critical check of sources has not confirmed this conclusion as the list of the outstretched burials appeared filled either unreal complexes, or insufficiently documentary or belonging to other cultures of a Bronze Age, in particular Middle Dnepr culture. Hence, the common thesis that for Middle-Dnepr Babine group it is peculiar funeral ritual of the "outstretched" burials can be taken off.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 19, рис.5, 3-4.
2. Тощев Г.Н. Погребения КМК с вытянутыми костяками в Крыму // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1993. – Вып.ІV. – С.157, 160; Отрошенко В.В. Древности Степного Причерноморья и Крыма // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Т. V. – Запоріжжя, 1995. – С.194: Він же. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зставлення). – К., 2001. – С.103-108; Burtănescu F. About a group of "outstretched" burials with Middle Bronze Age grave goods in south-eastern Romania // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э.: Матер. Междунар. археол. конф. – Тирасполь, 2002. – С.158-159; та ін.
3. Березанская С.С. Указ. соч. – С.19.
4. Там же. – С.17.
5. Там же. – С.19, рис.5, 3.
6. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – С.29-31, рис.4, 8-15; Она же. Культура многоваликовой керамики. – С.19, рис.5, 4.
7. Лысенко С.Д. Погребение эпохи бронзы на Бабиной Горе под Каневом // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в Государственном Историческом музее: Тез. конф. – Ч.1. – М., 2003. – С.174-178.
8. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888-1902 гг. – СПб., 1908. – С.75.
9. Там же.
10. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики. – С.17.

11. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга. – С.75.
12. Качалова Н.К. Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы // САИ. – В4-12. – М.: Наука, 1974. – Табл.3, 5, 7.
13. Там же. – Табл.3, 6.
14. Там же. – С.11-12, табл.IV; Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. – М.: Наука, 1967. – С.20, 45, 58, рис.7, 1-3; Бунятян К.П. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України // Археологія. – 2005. – № 4. – С.31-32, рис.4, 4-6.
15. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга. – С.112.
16. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики. – С.17.
17. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга. – С.48.
18. Там же. – С.18; Качалова Н.К. Указ. соч. – Табл.2, 1.
19. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга. – С.143.
20. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики. – С.17.
21. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга. – С.144-145; Качалова Н.К. Указ. соч. – Табл.6, 4-9.
22. Латынин Б.А. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой // АСГЭ. – 1964. – Вып.6. – С.62; Качалова Н.К. Указ. соч. – С.12; табл.V, 2; табл.6, 9.
23. Отрощенко В.В. З приводу культурної належності поховань доби бронзи Кулішівських курганів // Проблеми археології, древньої і середньовікової історії України: Тез. докл. конф. – Харьков, 1995а. – С.31-32.
24. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації ... – С.104.
25. Бунятян К.П. Вказ. праця. – С.32-34.
26. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики. – Рис.5, 3.
27. Литвиненко Р.А. Погребения КМК с производственным инвентарем // Проблеми изучения катакомбной культурно-исторической общности и культурно-исторической общности многоваликовой керамики. – Запорожье, 1998. – С.102; Лысенко С.Д. Указ. соч. – С.177.

Надійшла до редакції 29.03.2007